

A PSZICHOLÓGIA ÖRÖK TÉMÁI:
TÖRTÉNETI BEVEZETÉS A PSZICHOLÓGIÁBA

BACCALAUREUS SCIENTIÆ TANKÖNYVEK

A SOROZAT KÖTETEI:

BUDAPESTI MŰSZAKI ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Intézet
Ergonómia és Pszichológia Tanszék

IZSÓ LAJOS – HERCEGFI KÁROLY: *Ergonómia*

JUHÁSZ MÁRTA – TAKÁCS ILDIKÓ: *Pszichológia*

Műszaki Pedagógia Tanszék

BENEDEK ANDRÁS: *Szakképzés-pedagógia*

KATA JÁNOS: *Korszerű módszerek a szakképzésben*

Közgazdaságtudományok Intézet

Környezetgazdaságtan Tanszék

KÓSI KÁLMÁN – VALKÓ LÁSZLÓ: *Környezetmenedzsment*

SZLÁVIK JÁNOS: *Környezetgazdaságtan*

Társadalomismeret Intézet

Kognitív Tudományi Tanszék

KOVÁCS ILONA – SZAMARASZ VERA ZOÉ: *Látás, nyelv, emlékezet*

PLÉH CSABA: *A pszichológia örök témái: történeti bevezetés a pszichológiába*

Szociológia és Kommunikáció Tanszék

S. NAGY KATALIN: *Szociológia közgazdászoknak*

S. NAGY KATALIN: *Szociológia mérnököknek*

HAMP GÁBOR – HORÁNYI ÖZSÉB: *Társadalmi kommunikáció mérnököknek*

Üzleti Tudományok Intézet

Menedzsment és Vállalatgazdaságtan Tanszék

KÖVESI JÁNOS – TOPÁR JÓZSEF: *A minőségmenedzsment alapjai*

KÖVESI JÁNOS: *Menedzsment és vállalkozásgazdaságtan*

KOLTAI TAMÁS: *Termelékenységmenedzsment*

Pénzügyek Tanszék

LAÁB ÁGNES: *Számviteli alapok*

KARAI ÉVA: *Könyvelésmódszertan felsőfokon*

PÁLINKÓ ÉVA – SZABÓ MÁRTA: *Vállalati pénzügyek*

VERESS JÓZSEF: *A gazdaságpolitika nagy elosztórendszerei*

Üzleti Jog Tanszék

SÁRKÖZY TAMÁS: *Üzleti jog*

A PSZICHOLÓGIA
ÖRÖK TÉMÁI
TÖRTÉNETI BEVEZETÉS
A PSZICHOLÓGIÁBA

Írta
PLÉH CSABA

TYPOTEX
Budapest, 2008

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomismeret Intézet – Kognitív Tudományi Tanszék

A kötet megjelenését támogatta a
Magyar Tudományos Akadémia

Copyright © Pléh Csaba – BME GTK – Typotex, 2008

Lektorálta:

Győri Miklós, Kovács Ilona, Zemplén Gábor

Az ábrákat készítette:

Bai Mo

ISBN 978 963 9664 75 3

ISSN 1787-9655

Témakör: *pszichológia, pszichológiatörténet*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk.

Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a *TypoKlubba*,
ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról,
és amelyet a *www.typotex.hu* címen érhet el.

Honlapunkon megtalálhatja az egyes könyvekhez tartozó hibajegyzéket is,
mert sajnos hibák olykor előfordulnak.

Kiadja a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és
Társadalomtudományi Kar, valamint a Typotex Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

Felelős kiadó: Veress József – Votisky Zsuzsa

A borítót Bai Mo grafikáinak felhasználásával Tóth Norbert tervezte

Szerkesztette és tördelte: Leiszter Attila

Terjedelem: 26 (A/5) ív

Készült a Dürer Nyomda Kft-ben, Gyulán

Ügyvezető igazgató: Kovács János

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
1. FEJEZET / A NAIV ÉS A TUDOMÁNYOS EMBERISMERET	
▪ 1.1 A népi pszichológia fogalma, eredete és értéke	15
▪ 1.2 A tudományos pszichológia rendszeressége	20
▪ 1.3 Versengő emberképek a pszichológiában	27
▪ 1.4 A magyarázatok fajtái a pszichológiában	28
▪ 1.5 Szakirodalmi eligazító	30
2. FEJEZET / A MODERN PSZICHOLÓGIA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA	
▪ 2.1 Az előtörténet	31
2.1.1 <i>A filozófiai emberképek</i>	33
▪ 2.2 A modern pszichológia megjelenése	38
2.2.1 <i>A kísérleti mérés megjelenése a pszichológiában</i>	39
2.2.2 <i>A funkcionista alternatíva</i>	42
2.2.3 <i>Pszichológia a betegágyynál</i>	42
▪ 2.3 A századforduló vitái	44
2.3.1 <i>Strukturalisták és funkcionalisták</i>	44
2.3.2 <i>A szellemtudomány kísértése</i>	47
▪ 2.4 A 20. század első felének pszichológiája	51
▪ 2.5 A kognitív pszichológia a 20. század végén	55
▪ 2.6 A mai pszichológia: a fejlődő ember	57
▪ 2.7 Szakirodalmi eligazító	59
3. FEJEZET / TEST ÉS LÉLEK. AGY ÉS A LELKI JELENSÉGEK	
▪ 3.1 A modern hagyomány elindítója: Descartes	64
3.1.1 <i>Mi a lélek helye?</i>	64
3.1.2 <i>A reflex karrierje</i>	69
3.1.3 <i>Reflex és célszerűség</i>	71
3.1.3.1 <i>Reflex és tanulás a 20. században</i>	72
▪ 3.2 „Test és lélek” a modern pszichológiában	75
3.2.1 <i>Paralellizmus, kölcsönhatás, azonosság</i>	79
3.2.1.1 <i>A nagy iskolák test és lélek viszonyáról</i>	83

▪ 3.3 A lokalizáció: Galltól a neurális képalkotásig	89
3.3.1 Gall és a dudorok	90
3.3.2 Modulok sokasága vagy hierarchiája: a lokalizáció mai elképzelései	96
3.3.2.1 A modulok többféle értelme	96
3.3.3 A hálózatok világa és az idegrendszer	105
▪ 3.4 A mai idegtudomány és a test–lélek-kérdés	109
3.4.1 Rendszerviszonyok és a hálózatok	109
3.4.2 A test–lélek-kérdés és az agy evolúciója	110
3.4.3 A modern neurobiológia módszertani eszköztárának változása	110
▪ 3.5 Szakirodalmi eligazító	113
4. FEJEZET / EMBER ÉS ÁLLAT. KÜLÖNBSÉGÜK ÉS HASONLÓSÁGUK A PSZICHOLÓGIÁBAN	
▪ 4.1 A folytonossági és a szakítási felfogás előtörténete	116
▪ 4.2 A darwini ihletésű összehasonlító lélektan megjelenése: módszertani kérdések	118
4.2.1 Vita az amőbák szándékairól	122
▪ 4.3 A módszertantól a redukcionizmusig. Az összehasonlító szemlélet sorsa a behaviorizmusban	124
4.3.1 A tanulás strukturális szemlélete és a tanulás korlátai	126
▪ 4.4 Az etológia és az evolúciós pszichológia mint a kifinomult minőségi szemlélet ember és állat viszonyában	130
4.4.1 Az evolúciós elvek általános érvénye: az evolúciós pszichológiai program	131
4.4.1.1 Folytonosság és ugrás vitái újfent	133
4.4.2 Az evolúciós gyorsító mechanizmusok vitái	135
4.4.3 Az állatkísérletek lehetőségei	137
▪ 4.5 Szubsztanciális felfogások ember és állat viszonyáról	138
4.5.1 Kardos Lajos felfogása az állati gondolkodásról	138
4.5.2 Leontyev közvetítési iskolája	139
4.5.3 Merlin Donald és a reprezentációs forradalmak	140
4.5.4 Tomasello biológiai kulturális felfogása	141
4.5.5 Pedagógiai hozzáállás. Gergely és Csibra	143
▪ 4.6 Szakirodalmi eligazító	143
5. FEJEZET / ÖRÖKLÉS ÉS KÖRNYEZET A PSZICHOLÓGIÁBAN	
▪ 5.1 A lelki jelenségek eredete és öröklés–környezet általi meghatározottsága	147
▪ 5.2 A nativizmus reneszánsza az 1960-as években	151
5.2.1 A modern etológia megjelenése	152
5.2.2 A humán csecsemőkutatások és a nativizmus reneszánsza	158
▪ 5.3 A nyelvújítás mint az innátista és empirista érvelés kiemelt területe	160
5.3.1 A nyelvi bemenet. Tényleg olyan szegényes lenne?	164
5.3.2 Nyelvközi összehasonlítások	166
5.3.3 A legkorábbi szakaszok vizsgálata	167
5.3.4 Sajátos genetikai elemzések	167
▪ 5.4 Modern genetika, genetikai zavarok és a pszichológiai fejlődés	168

▪ 5.5 A fejlődést magyarázó modellek és az öröklés–környezet-vita mai alternatívái	174
5.5.1 <i>Versengő fejlődéstudományok</i>	176
5.5.1.1 Piaget és az értelmi fejlődés szakaszai	177
5.5.1.2 Henry Wallon és az érzelmek és mozgások szerepe	179
5.5.1.3 Vigotszkij közvetítési felfogása	179
5.5.1.4 Bruner és Karmiloff-Smith reprezentációsváltás-felfogása	180
▪ 5.6 Egyéni különbségek és öröklés	182
5.6.1 <i>Az ikerkutatások világa és az öröklés–környezet-viták</i>	189
▪ 5.7 Fejlődésmodellek és az idegrendszer kibontakozása	194
▪ 5.8 Szakirodalmi eligazító	196
6. FEJEZET / ÉSZ ÉS ÉRZÉS, ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM	
▪ 6.1 Lehet-e érzelem nélkül élni?	199
▪ 6.2 Az érzelmek dimenziói és saját rendszere	201
6.2.1 <i>Az érzelmi kifejezés rendszere</i>	204
▪ 6.3 Döntések és érzelem	208
▪ 6.4 Hangulat és emlékezet	210
▪ 6.5 Érzelem és kultúra	211
▪ 6.6 Szakirodalmi eligazító	213
7. FEJEZET / KULTÚRA ÉS VISELKEDÉS: A KULTURÁLIS PSZICHOLÓGIA	
▪ 7.1 A kultúra és az egyéni lelki jelenségek kapcsolata	215
7.1.1 <i>Társadalom és egyén: három átfogó felfogás</i>	216
7.1.1.1 A szabály és a konstrukcionizmus	221
7.1.1.2 A társas konstrukcionizmus vitái	222
▪ 7.2 A klasszikus pszichológia válaszai a kultúra és egyéni viselkedés viszonyára	223
7.2.1 <i>A szellemtudományos irány</i>	224
7.2.2 <i>A francia szociológiai iskola felfogása a társas élet és a lelki jelenségek viszonyáról</i>	230
7.2.3 <i>A pszichoanalitikusok és a mélylélektan felfogása kultúra és egyén viszonyáról</i>	233
▪ 7.3 A mentális funkciók történeti meghatározottsága: Piaget és a Vigotszkij-iskola	235
▪ 7.4 Az emberré válás és a gondolkodás keletkezése	237
7.4.1 <i>Kommunikáció és reprezentáció, közlés és gondolkodás az emberré válásban</i>	238
7.4.2 <i>A kulturális tanulás és a kultúra</i>	242
▪ 7.5 Társadalmi haladás és pszichológiai diszpozíciók a modern világban	244
▪ 7.6 Szakirodalmi eligazító	245
8. FEJEZET / EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG	
▪ 8.1 Társas élet az állatvilágban és az embernél	248
▪ 8.2 Csoportok és egyének: a tömeglélektantól Lewinen át a mai csoportkutatásig	254
8.2.1 <i>A tömegek réme</i>	254
8.2.2 <i>A vonzalmi rendszerek és a csoportok</i>	255
8.2.3 <i>Az emberi csoportok és a vezetés</i>	257
▪ 8.3 Az utánzás mint az egyén és a csoport közötti kölcsönhatás központi esete	260
▪ 8.4 A kulturális integráció és a mémek	262
▪ 8.5 Szakirodalmi eligazító	264

9. FEJEZET / TUDAT ÉS TUDATTALAN	
▪ 9.1 Egy kis fogalmi kirándulás	267
▪ 9.2 A tudat megkérdőjelezése: a nem tudatos vizsgálódás felmerülése a 19. században	269
9.2.1 Irracionális felfogások	269
9.2.2 Racionális megközelítés	270
9.2.2.1 Az észlelés és a tudat az első laboratóriumokban	271
▪ 9.3 A tudat státusza a nagy pszichológiai iskolákban	274
9.3.1 A tudat kérdése a klasszikus tudatlélektanban	274
9.3.2 A behavioristák és a tudat	277
9.3.2.1 A tudat kiiktatása vs. módszertani behaviorizmus	278
▪ 9.4 A tudat problémája a modern tudományban	279
9.4.1 Tudatosság és kognitív hozzáférés	280
9.4.1.1 A tudat változékonysága	281
9.4.1.2 Az információ és a hozzáférés mint a tudatosság jellemzői	282
9.4.2 A tudat és az éberség kérdése	284
▪ 9.5 A tudat és a saját test élménye	286
▪ 9.6 A tudatosság idegrendszeri alapjai	288
9.6.1 A hasított agy és a tudat	290
9.6.2 A tudat és az agyi irányítóközpontok	292
▪ 9.7 A tudat keletkezése a törzsfejlődésben	294
9.7.1 A tükkörneuronok különös világa	298
9.7.1.1 Merlin Donald tudatkeletkezési elmélete	300
▪ 9.8 A tudattalan mint sajátos szerveződés: Freud vitatott öröksége	302
▪ 9.9 Szakirodalmi eligazító	305
10. FEJEZET / NORMÁLIS ÉS KÓROS A PSZICHOLOGIÁBAN	
▪ 10.1 A megszállottságtól a felszabadulásig	308
▪ 10.2 Az organikus pszichiátria létrejötte és kapcsolata a pszichológiával	310
10.2.1 Az organikus betegségfogalom	310
10.2.2 A neurológia első sikerei és a kóros viselkedés	312
▪ 10.3 A mentális zavarok funkcionális szemlélete	314
10.3.1 A pszichoanalízis többféle értelme	316
10.3.2 A funkcionális szemlélet sorsa a 20. század közepén	320
10.3.2.1 A toleráns kudarccsökkenés	320
10.3.2.2 A neofreudisták	321
10.3.3 A funkcionális szemlélet további sorsa	323
10.3.3.1 Evolúciós pszichopatológia	323
▪ 10.4 Biológiai és szociális a pszichopatológia mai felfogásaiban	326
10.4.1 Korai biológiai modellek a személyiséglélektanban	326
10.4.2 Korunk áttörése: a genetikai és idegtudományi modellek a személyiséglélektantól a pszichopatológiáig	327
10.4.3 A neurális ember és a betegségek	330
10.4.3.1 A normalitás és az értékrend	336
▪ 10.5 Szakirodalmi eligazító	337

11. FEJEZET / RÉSZ ÉS EGÉSZ A PSZICHOLÓGIÁBAN	
▪ 11.1 Elemek – struktúrák – egészek a kísérleti lélektanban	343
11.1.1 Egészek és struktúrák	343
11.1.2 Hol vannak az egészek? Odakint vagy idebent?	352
▪ 11.2 Egészek és részek az emberi gondolkodás szerveződésében	356
11.2.1 A sokarcú értelemről még egyszer	356
▪ 11.3 A személyiség és az egész problémája	359
11.3.1 A pszichoanalitikus dekompozíció	362
11.3.2 Vonásméletek	363
11.3.3 A típusok világa	364
▪ 11.4 Szakirodalmi eligazító	366
12. FEJEZET / A PSZICHOLÓGIA ÉS A TECHNIKA	
▪ 12.1 Antropológiai elképzelések az eszközök szerepéről az ember életében	370
12.1.1 Az instrumentális emberkép	372
12.1.1.1 A harmadik világ és a tárgyak rendszere	374
▪ 12.2 A mérőeszközök és a pszichológia	374
▪ 12.3 A gép mint az ember modellje	379
12.3.1 A számítógép a pszichológiában	380
12.3.1.1 Gépek és tudományos pszichológia	381
12.3.1.2 A számítógép és a köznapi élet naiv pszichológiai közegének megváltozása	382
12.3.2 Átgyúrja-e a technológia az ember önképét? Az asztali géptől a hálózatokig	384
12.3.2.1 Külső és belső viszonya	385
12.3.2.2 Architektúrális változások és a mai információs technológia	385
12.3.2.3 Tudás és készség viszonya	386
▪ 12.4 Szakirodalmi eligazító	387
13. FEJEZET / A PSZICHOLÓGIA A HIVATÁSOK RENDSZERÉBEN	
▪ 13.1 A győzedelmes pszichológiai szakma	391
13.1.1 Az akadémikus pszichológia stabilizálódása	392
13.1.2 Az alkalmazott lélektan stabilizálódása	393
13.1.3 Ki tanul pszichológiát?	394
▪ 13.2 Szakirodalmi eligazító	397
IRODALOMJEGYZÉK	399
NÉVMUTATÓ	405
TÁRGYMUTATÓ	409

ELŐSZÓ

Ottliának köszönettel
biztató türelméért

A lélektanba is sokféle módon lehet bevezetést adni. Át lehet tekinteni az alkalmazott pszichológiát az emberi gyakorlatok szerint (nevelés, vezetés, gyógyítás stb.), de leltárt lehet készíteni az alapvető lelki jelenségek, az észlelés, emlékezés, érzelem, gondolkodás szerint is. Tankönyvem a számos lehetőség közül a hosszmetzeti fogalomelemzést alkalmazza. A lélektan visszatérő, megkerülhetetlen kérdéseit állítom előtérbe. Mindegyik kérdésnél úgy jutok el a jelenhez, hogy megmutatom, hogyan küzdöttek meg velük az utóbbi két évszázad pszichológusai, néhol kitekintve az európai kultúra évezredeire is. A tankönyv a tudományos emberismeret iránt érdeklődő mérnök, közgazdász, menedzser és kommunikáció szakos diákok számára készült a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Kognitív Tudományi Tanszékén. Jövendő gyakorlati emberek fogják forgatni, akiknek a fáma szerint mindenben a közvetlen haszon lebeg a szemük előtt. Azok közé tartozom, akik hisznek a haszon nélküli dolgok hasznában. A fogalomtörténeti elemzés, a tágabb intellektuális beágyazás segíti azt, hogy a pszichológiával megismerkedve a jövő mérnökei és üzletemberei távolabbi, ezért valóban újszerű kapcsolatokat vegyenek észre az életszférák között, s ezzel szerezzenek innovációs előnyt.

* * *

Ez a munka a könyvek sorsa legendának megfelelően változott és bontakozott ki. A latin közmondás (*Habent sua fata libelli*) modern értelmezései a könyvek vizsontagságait és feledését, majd aktualizálódását állítják előtérbe. Mivel a mi esetünkben éppen megszülető könyvről van szó, inkább a Horatius által hangsúlyozott mozzanatot, az érlelés érvényes. Az 1980-as évek elején kezdtem el tanítani azt a tárgyat, amelyen alapszik, írása tehát negyed századon át érlelődött. Horatius azt mondja: „Teljék le kilenc év, / addig tedd el jól, mert hátha javítani kéne.” Másik tanácsát is betartottam: „De ha egyszer mégis akarnál írni, / szavald el előbb.” Ha nem is szavaltam, de sokszor előadtam a könyv anyagát.

A szerző saját belső átalakulásaként is értelmezhető érlelődést ráadásul egy tágabb kibontakozási keret is kíséri, mely a tankönyv alapját képező egyetemi kurzus kialakulását érinti.

Az 1970-es évek elején vagyunk, amikor a modern magyar pszichológia alakulását általában is jellemző hirtelen nekibuzdulások keretében gyökeresen átalakult a hatvanas években éppen csak megszületett pszichológusképzés az ELTÉ-n. Az új jelszó, többek közt az akkori felsőoktatási miniszterhelyettes, Polinszky Károly specializációellenes felfogásának is megfelelően, az egységes egyszakos képzési rendszer volt. Ebben a rendszerben, mely lényegében a nyolcvanas évekig élt, és igen sokat tett a pszichológusok szakmai tudásának tudományos megalapozásáért, már a tantervek készítésekor megfogalmazódott az igény egy általános bevezető kurzusra. Miként akkoriban minden lenni szokott, ennek is voltak személyi kötöttségei. A *Bevezetés a pszichológiába* kurzus Tunkli László adjunktus személyére volt szabva, s azt biztosította volna, hogy megfelelő orientációt adjon a fiataloknak. Tunkli azonban még az új képzés beindulása előtt átment egy főiskolára. A tárgy tervezése azonban tovább haladt a saját útján, s valódi elindító gazdája Putnoky Jenő docens lett az Általános Pszichológiai Tanszéken. Putnoky sajátos módszertani ízt adott a kurzusnak, tragikus korai halála azonban megakadályozta a részletes kibontakozást. Jenő elhunyt után a nyolcvanas évek elején néhány évre én vettem át a kurzust, és próbáltam egy hosszmetzeti, témákra felfűzött történeti ízt adni neki. Nem volt azonban mindez sétálgatás abban a korban, mert egy újabb, politikától sem mentes átalakulás a nyolcvanas évek közepén az ELTE-n szerveződő Pszichológiai Intézet vezetője, Illyés Sándor szemét nyitotta fel a bevezető kurzus jelentősége iránt. Üzent egy asszisztensével, hogy küldjem át neki a kurzus tematikáját, mert ezentúl ő tanítja azt. Bár ez a fullajtárral üzengetés már akkor sem volt szokványos, megértettem, hogy nem érdemes szellemi erőfeszítést befektetnem a tárgyba. Néhány év múlva azonban Illyés professzor eltávoztával újra rám hullott e tárgy felelősége, akkor már a formálódó új keretekben, ahol a felsőbb években a diákok szakirányokban specializálódnak. Ekkor, a kilencvenes évek közepén fogalmazódott meg bennem az a vezérfonal, amely ezt a tankönyvet is jellemzi.

Ennek a keretnek a lényege, hogy a lélektan történetét mint a köznapit, naiv, illetve a tudományos emberismeret közötti viszony történetét jellemzem. Visszatérő kérdéseim az antropomorfizmus, vagyis a lelki jelenségekben benne rejlő célirányosság beszédmódjának jogossága és kapcsolata az oksági világmagyarázattal. Ennek előtérbe állításával mutatom be a lélektan mint központi embertudományt. A kilencvenes évektől, két évtizedes pszichológiatörténeti múlttal a hátam mögött, magam számára is meglepően ez a kérdéskör maradt számomra a pszichológia legizgalmasabb problémája. Három baráti kapcsolat járult hozzá ehhez a megvilágosodáshoz. A filozófus Daniel Dennett elmélete a különböző magyarázati hozzáállásokról s az emberi és állati élmény- és viselkedésmódok evolúciós magyarázatáról, másrészt két magyar pszichológus barátom, Csibra Gergely és Gergely György elméletei és kísérletei nyitották fel a szememet.

A kilencvenes évek végén Vajda Zsuzsanna tanszékvezető nagyvonalú meghívásának köszönhetően a Szegedi Tudományegyetemen (akkor még József Attila Tudományegyetem) sikerült a diákoktól is sokat tanulva koncepciózus kurzussá fejlesztenem ezt a gondolatmenetet.

A BME keretében, éppen az oszthatatlan tudásegészben, a két kultúra legenda meghaladásának gondolatában elköteleződve adom elő ugyanazt a szemléletet jövődő mérnököknek, üzletembereknek és kommunikátoroknak, amit annak idején a bölcsészeknek.

* * *

Könyvem megszületésében sokat segítettek munkatársaim az MTA központjában, ahol most hivatalnokoskodom, s tudománnyal csupán hobbiként foglalkozom. Simon Zsuzsa és Miklósi Mária odaadó munkájának köszönhetem, hogy lett kézirat, Bai Mónak pedig az egységes grafikai arculatot, a sokféle ábra ihletett átfarmálását. Votisky Zsuzsa a kiadó és Ormos Mihály az egyetemi kar részéről mindent megtettek, hogy megszülessen a könyv. Köszönöm kollegiális bizalmukat.

Kovács Ilona, Győri Miklós és Zemplén Gábor mint lektorok sokat segítettek abban, hogy a történeti, a releváns és az igaz megfelelő harmóniában jelenjen meg a könyvben. Köszönöm türelmes segítségüket. Boross Ottilia, Csibra Gergely, Gergely György, Gulyás Balázs, Janka Zoltán, Keresztes Attila, Kéri Szabolcs, Kovács Gyula, Kovács Kristóf és Racsmány Mihály sok tanácsot adtak egyes fejezetek elolvasása során. Köszönöm, hogy eltűrték a kínzást.

A könyv a szövegben nem tartalmaz irodalmi utalásokat. Az egyes fejezetek végén az irodalmi eligazító vezet el a közös irodalomjegyzékhez. Igyekeztem e téren gazdaságos és nem bölcsész lenni. Remélem, a kapott iránytűk is elegek az Olvasó számára. Szintén a fejezetek végén oldom fel az idézeteket.

Budakeszi, 2007. március 4.

Pléh Csaba

1. FEJEZET

A naiv és a tudományos emberismeret

A modern pszichológia, úgy, ahogyan közel 150 éve kialakult, mint tudomány elsősorban az emberi viselkedés, érzésvilág és megismerés módszeres elemzésével foglalkozik. Mint szakma és hivatás elsődleges célja az emberi belső világ és viselkedés törvényszerűségeinek megismerése, módosítása. Segítséget próbál nyújtani a nevelésnek, az ipari és gazdasági szervezésnek, s főként az emberi szenvedések enyhítésére törekszik, amikor türelmesebbé, saját érzéseinkkel és feszültségeinkkel szemben elfogadóbbá szeretne alakítani minket. A modern világban megfigyelhető egy határozott törekvés arra, hogy minden problémánkat áthárítsuk a szakemberekre, ezek között az úgynevezett lelki problémáinkat is. Ha gondunk van serdülő gyermekünk viselkedésével, akkor szakemberhez fordulunk. Ha nem értjük meg egymást házastársunkkal, szintén szakemberrel szeretnénk megoldatni a helyzetet. Ugyanakkor köznapi viselkedésünket mégiscsak sajátos és különleges emberismeret irányítja, hiszen annak felismerése, hogy egyáltalán problémánk van egy másik emberrel, azon alapul, hogy rendszeres elfoglaltságunk a másik viselkedésének magyarázata, ellentmondásos közeledéseinek értelmezése és így tovább. Ezt a hétköznapi magyarázati rendszert szoktuk népi pszichológiának nevezni.

1.1 A NÉPI PSZICHOLÓGIA FOGALMA, EREDETE ÉS ÉRTÉKE

Különös kifejezés a népi pszichológia: nem valamiféle folklorisztikus meglátás akar lenni. Azt a képességünket értjük rajta, hogy mások viselkedését állandóan úgy magyarázzuk, hogy különböző VÁGYakat és VÉLEKEDÉSeket tulajdonítunk nekik. Vegyünk egy egyszerű példát! Olvassuk el az alábbi néhány soros kis történetet!

Feri hazament, levetette a cipőjét és bekapcsolta a televíziót. Aztán eszébe jutott, hogy ma még nem is volt a menzán. Felállt és kinyitotta a jégszekrényt.

Nézzük a kritikus mondatot: *Felállt és kinyitotta a jégszekrényt.* Az olvasás során miért nem „lóg ki” a történetből ez a mondat? Hiszen az előző mondat arról szólt, hogy Feri nem volt a menzán, az előtte álló pedig, hogy bekapcsolta a televíziót. Milyen összefüggés van ezek között? Hogyan lehetséges, hogy ezt nem valamiféle ugráló, hanem folyamatos történetnek észleljük? Ha megkérdezzük kísérleti személyeket, hogy miért ment oda Feri a jégszekrényhez, akkor többnyire azt fogják válaszolni, hogy „azért, mert éhes volt”. Ha azt kérdezzük tőlük, hogy mit gondolnak, Feri mit talált a jégszekrényben, akkor a válasz úgy hangzik, „ennivalót”. A kis történetet az teszi számunkra koherenssé, hogy feltételezzük, hogy a személy a cselekedeteiben a VÁGYait követi. (Ebben az esetben a konkrét VÁGYat, vagyis azt, hogy enni szeretne, természetesen a menzára való utalás mozgósítja.) Úgy gondoljuk tehát, hogy Feri viselkedését VÁGYak irányítják, és sajátos tudások. Az egyszerűség kedvéért, hogy alliteráljon a VÁGYakkal, az utóbbiakat nevezzük VÉLEKEDÉSeknek. Az emberi viselkedést akkor tartjuk ésszerűnek, amikor meg tudjuk vizsgálni, hogy milyen VÁGYak és milyen VÉLEKEDÉSek állnak a tényleges viselkedési akciók mögött.

A tudományos emberismeret nagy problémája volt hosszú időn keresztül, hogy ez a hétköznapi emberismeret állandóan betolult a tudományos pszichológiába, illetve állandóan előtérbe került mint feltételezett biztos háttértényező. Az egyik problémánk az volt ezzel, hogy túl cél-feltételező, túlzottan teleologikus. Hiszen ha elemezni kezdjük, azt látjuk, hogy a hétköznapi emberismeret arra vonatkozik, hogy mit gondolunk arról, hogy mire törekszik a másik. Az embert nem pusztán egy mechanikus oksági lánc egyik láncszemeként képzelem el, hanem olyan lényként, aki maga is állandóan célokat tételez. Sokáig uralkodott az a hit a pszichológiában, mint látni fogjuk, hogy ez a céltételező mozzanat kiiktatandó a tudományos emberismeretből. Az utóbbi három évtized pszichológiájának nagy felismerése azonban, hogy ez a teleologikus mozzanat nem valami leküzdendő, hanem éppenséggel értelmezendő és megmagyarázandó jellemzője az emberi viselkedésnek. A célirányosság és a céltulajdonítás így az embernek a tudományos pszichológiában is előtérbe állítandó jellemzője. Ha így nézzük, mondhatjuk azt is, hogy a tudományos pszichológia sajátos értelemben „metatudomány”. Mint emberek mindannyian rendelkezünk sajátos elmélettel a másik ember viselkedésére nézve, és a tudományos pszichológia egyik célja éppen azt feltárni, hogy honnan ered ez a naiv emberismeret és hogyan irányítja a viselkedésünket. Ebben az értelemben tekinthető metaelméletnek a tudományos pszichológia. Ez a metatudományos jelleg többféle eredményt enged meg azonban. Lehet, hogy tudományos vizsgálataink egy adott területen értelmezik a naiv emberismeretet, magyarázatot adnak rá, más területen viszont éppenséggel cáfolják. Sőt, mint látni fogjuk, olyan értelmezés is van, amely szerint célunk éppen a naiv elmélet kiiktatása lenne. Mindenképpen arról van szó azonban, hogy a lelki jelenségekkel tudományosan foglalkozva nem tudjuk zárójelbe tenni azt, hogy a tudós mint ember maga is a naiv elmélet állandó alkalmazója.

Jogos kérdés, hogy honnan is ered ez a naiv pszichológia. Vajon minden élőlényben megvan-e? Vajon az embernél minden életkorban megvan-e és vajon mindig tudjuk-e működtetni? Az utolsó kérdésre könnyű válaszolni. A VÁGY-VÉLEKEDÉS Pszichológiát (VVP) mindig szeretnénk működtetni, és igazi problémáink akkor vannak, amikor nem tudjuk működtetni ezt. A legkézenfekvőbb ilyen eset például, amikor kultúrák kerülnek kapcsolatba vagy összeütközésbe egymással. Nem tudjuk értelmezni mások vallásos elképzeléseit és viselkedését (ha magunk más kultúrában nevelkedtünk), irracionális babonákat látunk a sámánok orvosi gyakorlatában. Számunkra nehezen értelmezhető, hogy miért mennek minden évben milliók Mekkába és tulajdonképpen mit is várnak a zarándoklattól. Ha másodlagosan, tudományosan, vagy újságcikkekből, lexikonokból, reflexív hiedelmek segítségével megismerjük az iszlám kultúra üdvösségtanát, akkor megérthetjük a zarándoklat mozgatórugóit. Ne feledjük azonban, hogy egy másik kultúra résztvevői számára a mi csíksomlyói vagy máriapócsi zarándoklataink ugyanilyen irracionálisak, nem értelmezhetők. De ugyanez történik, amikor egy másik kultúra képviselőit egy ideig rosszindulatúnak vagy rosszkedvűnek érezzük, hogy azután rájövünk arra, hogy csak az ő konvencióikat követve mosolytalanabbak, mint mi vagyunk. Mindezek persze a kulturális ütközések szélső példái. Számos olyan eset van azonban, amikor köznap helyzetekben összeomlik a VVP-rendszer. Ilyen eset például, amikor nem tudjuk saját álmainkat értelmezni. Szeretnénk abban hinni, hogy álmaink valamilyen fontos dolgra utalnak saját múltunkból, vagy valamilyen üzenetet tartalmaznak a jövőnkre nézve. De hasonló eset az is, amikor szeretnénk biztosak lenni a másik ember irántunk érzett érzéseiben. A lehetséges partner szemlélő tekintetéből vagy kacsintgatásaiból szeretnénk kitalálni, hogy érdeklődése mennyire komoly. Ilyenkor még csupán rejtvényfejtésről van szó, amikor azonban valaki hirtelen becsapja az ajtót vagy iszonyatos indulattal kezd el tanárjával veszekedni, akkor valódi kudarcai támadtak a VVP-rendszernek, igaz, csak pillanatnyi kudarcai. Felvetődik bennünk a kérdés, hogy vajon nem azért veszekszik-e a tanárjával, mert az túlzottan úgy viselkedik vele, mint egy szülő, nem tekint egyenrangúnak stb. Ilyenkor a VVP-rendszer pillanatnyi kudarca mintegy beindítja az értelmezés keresését, vagyis a személy ismerete és az általános viselkedési rendszer alapján újra megtaláljuk a VVP-értelmezés lehetőségét.

Azt is mondhatjuk, hogy a foglalkozásszerű pszichológia abban segít, hogy olyan helyzetekben is értelmezni tudjuk az ember viselkedés- és érzésvilágát, amikor a naiv VVP felmondja a kompetenciáját, amikor nincsen módunk arra, hogy minden tekintetben, részletesen értelmezzük a másik viselkedését. Miből áll a pszichoanalitikus magatartás- és élményértelmezés? Nem más, mint segítségadás abban, hogy a látszólag összefüggéstelen viselkedéstöredékek mögött megtaláljuk a valódi VÁGYakat, hogy mit is szeretne az adott személy elérni látszólag összefüggéstelen viselkedésével és érzelmi reakcióival.

A népi pszichológia különleges problémája azután, hogy honnan ered ez a törekvésünk. Az eredetet kétféleképpen vetjük fel, s ekkortól már a tudomá-

nyos pszichológia terrénumán vagyunk. Kétféleképpen vetjük fel, mint általában minden pszichológiai kérdésnél. Az egyik, hogy honnan ered a törzsféjlődés során, a másik, hogy honnan ered és milyen lépésekben bontakozott ki az egyedfejlődés során. A törzsféjlődési eredet tekintetében meglehetősen világos sémába illeszkedik az emberi népi pszichológia eredete. Ez a rendezés azonban egy kis kitérőt igényel, melyet a KERETES RÉSZ mutat be.

A LEHETSÉGES HOZZÁÁLLÁSOK A JELENSÉGEK MAGYARÁZATÁBAN

Daniel Dennett, a mai filozófia egyik fontos irányzatának, a tudatfilozófiának vezető képviselője mutatott rá, hogy általában minden jelenségnél képesek és hajlamosak vagyunk arra, hogy azt három különböző lehetséges hozzáállás szempontjából vizsgáljuk. Ha elromlik az autónk, és elég jól ismerjük az autó felépítését, közelíthetünk hozzá a *fizikai hozzáállás* segítségével. Megpróbáljuk megkeresni, hogy a kuplungpedál és a motor közti ismert átmenetek közül melyik sérült meg, mondjuk, elszakadt a bovden-szalag. Közelíthetünk azonban a rendszerhez egy másik szempontból, a *tervezeti hozzáállás* segítségével is. Nézzük azt, hogy az autónál maradjunk, hogy egyáltalán milyen módon van kialakítva, hogyan bontható fel az autónk például meghajtó, átviteli, kormányozó, irányjelző stb. részekre. Milyen funkciói vannak, amelyeket eredetileg a tervezők mintegy beletettek. Élő rendszereknél a fizikai hozzáállás alkalmazása felel meg például annak, amikor a neurofiziológia azzal foglalkozik, hogy hogyan változnak meg az akciós potenciálok az idegsejtekben különböző ion-csatornák működése következtében, és ezt hogyan befolyásolja a rendelkezésre álló ionok aránya. Hogyan leszünk például sófogyasztás hatására ingerlekenyebbek, és hogyan vezet ez például a vérnyomás emelkedéséhez. Nézzük azonban az élő szervezetet abból a szempontból is, hogy milyen tervezet követ. Ezt a tervezetet a mai természettudomány természetesen nem valamiféle teremtőnek tulajdonítja, hanem a természetes kiválasztódás folyamatainak. Hogyan alakultak tehát ki olyan alrendszerek, amelyek például a vérnyomás szabályozására hivatottak az embernél. Az ember különlegessége azonban, mondja Dennett, hogy e mellett a két hozzáállás mellett egy harmadikat is alkalmaz. Ezt a harmadikat nevezi Dennett *intencionális hozzáállás*nak. Ennek lényege, hogy a rendszer működését azzal magyarázzuk, hogy különböző szándékokat tulajdonítunk neki. Ilyen szándék a vérnyomás szabályozása esetében a vérnyomás bizonyos értékek között tartása. Ami azonban számunkra érdekesebb, hogy a mentális, a lelki jelenségek esetében ez a szándéktulajdonító hozzáállás felel meg a népi pszichológia attitűdjének. A népi pszichológia valójában az intencionális hozzáállásnak egy mindannyiunk számára hozzáférhető, egyszerű,

gyorsírásos rövidítéseket használó, nem szofisztikált változata. Amit a népi pszichológia jellemzésekor VÁGYnak nevezünk, tulajdonképpen az ezt a hozzáállást használók által valóságosnak tekintett szándékok világa. Ha így értelmezzük, akkor a tudományos pszichológia úgy tekinthető, mint olyan próbálkozás, amely a népi pszichológia, s ezzel az intencionális hozzáállás működésére szeretne magyarázatot találni a tervezeti vagy végső soron a fizikai hozzáállás segítségével. Szeretnénk megmagyarázni, hogy hogyan alakult ki ez a szándéktulajdonító rendszer az evolúció során, és milyen közvetlen megvalósító rendszerekben működik. Úgy is tekinthetjük, későbbi terminológiánkat elővételezve, hogy a háromféle hozzáállás logikai hierarchiájában a pszichológia fordított utat követ: az intencionális hozzáállástól mint köznapjainkban adott rendszertől próbál eljutni a disztális magyarázathoz – ez lenne a tervezeti hozzáállás –, majd innen vagy ezzel párhuzamosan a *proximális* magyarázathoz, a közvetlen megvalósító neurofiziológiai mechanizmusokhoz, mint a 3. fejezetben látni fogjuk.

Mindehhez még hozzátartozik egy különös, igen fontos keveredés is. Magának a fizikai hozzáállásnak az alkalmazásakor is gyakran antropomorfak vagyunk. Évszázadokig is eltart, míg levetkőzzük a fizikai rendszerekbe beépített kis homunkulusz elvét, vagyis a mindentudó emberszerű lényekkel való magyarázatot. Ez különösen így van az idegrendszer és a lelki jelenségek magyarázatakor. Az észlelés elméleteiben nehéz például megszabadulnunk a belső szem elvétől, ahol a mentális világban kis képek keringenek, s ezeket mintegy nézi egy belső szemlélő. Ahhoz, hogy az elmélet valóban fizikai hozzáállásig jusson el, meg kell szabadulnia a belső mozi nézőjének képzetétől. A pszichológus persze eközben bölcsen tudja, s ebben az értelemben is a népi pszichológia metaelmélete az ő tudománya, hogy maga ez a metaforikus emberszerűség, antropomorfizáció az ember lelki életének szerves része (lásd 4. fejezet), nem egyszerűen a gógös tudás által levetkezendő hiba, hanem megértendő hiba.

A 19. század vége óta velünk él a vita – melyre a 4. fejezetben még visszatérünk –, hogy vajon az egyszerű viselkedési jelenségeket az állatvilágban az állatok célrendszereivel magyarázzuk-e, vagy pusztán az állatok biokémiai mechanizmusaival. Ez a klasszikus ellentét mint Jennings–Loeb-vita vonult be a tudomány történetébe. Jennings amerikai viselkedéskutató magyarázata szerint az állatoknál módunk van és kötelességünk is értelmezni azt, hogy milyen célokat követnek. Ezzel szemben Jacques Loeb német-amerikai biokémikus azt hangsúlyozta, hogy ilyen tulajdonításokra nincs szükség, ezek veszélyesek és tudománytalanok. Az állati viselkedést, a legegyszerűbb állatoktól a legbonyolultabbakig, sőt, az emberi emlékezetet, vagy egyáltalán az emberi lelki jelenségek szerveződését is pusztán mechanikus biokémiai elvekkel kell magyaráznunk.

Ma éppen a keretes részben látható hozzáállások hierarchiája vagy viszonya révén nem látunk a kettő között ellentmondást. Egyszerre kell tekintenünk az állati és emberi viselkedést az intencionális, a tervezeti és a fizikai hozzáállás segítségével. Ha így nézzük, akkor a naiv pszichológiai hozzáállás mint egy sajátos gyorsírási elkötelezettség jelenik meg, amelyet ha a megfelelő területre (az emberekre) alkalmazunk, akkor abból indul ki, hogy mások viselkedését tudásaik és VÁGYaik határozzák meg. Természetesen, mint minden specializált értelmezési rendszer esetében, az érvényességi kört itt is kiterjesztjük időnként. Amikor egy gép ellen sakkozunk, akkor a gépnek szándékokat, sőt, akár hátsó szándékokat is tulajdonítunk. Macskánk viselkedésének értelmezésében könnyedén tulajdonítunk neki is gondolatokat, VÁGYakat, becsapási szándékokat stb. Háziállatainkat gyakran értelmezzük – elsősorban a kutyákra és a macskákra gondolok – többszintű intencionális lényekként. Ilyenkor a gyorsírási intencionális hozzáállást alkalmazzuk, de nem biztos, hogy jogosan. A tudományos pszichológia alapkérdése annak feltárása, hogy milyen létezőkre jogos a naiv pszichológia kiterjesztése, amikor például az állatok gondolkodásáról beszél, amint azt látni fogjuk egy későbbi fejezetben.

1.2 A TUDOMÁNYOS PSZICHOLÓGIA RENDSZERESSÉGE

Természetesen a tudományos emberismeret nem csupán a naiv emberismeret valamilyen kiterjesztése és általánosítása. Érdemes megnéznünk, hogy mit is jelent pontosabban ez a „kiterjesztés és általánosítás”. Miben van fölényben a naiv emberképhez viszonyítva a tudományos pszichológia? A fölény egyik oka a tudományos szemlélet egészéből következik. Attól tudományos a modern pszichológia, hogy ellentmondásmentes magyarázatokra törekszik, és igyekszik kimerítő levezetéseket adni az emberi viselkedésről. Nézzük meg ezt egy példán! Ma ugyanis ütközik egymással a naiv és a tudományos emberkép. Naiv emberképünk tele van látszatáltalánosításokkal, amelyek részben ellentmondanak egymásnak. Például ilyenek a viselkedésre és az emberi kapcsolatokra vonatkozó közmondások: *Madarat tolláról, embert barátjáról!; Hasonló a hasonlónak örül; Az ellentétek vonzzák egymást.*

Mi az igazság? Vajon a barátok, a szerelmesek, a párok és társak hasonlítanak egymásra, vagy éppen ellentétesek? Ezek a naiv általánosítások kétféleképpen működnek. Nem teljesen megalapozatlanok, ugyanakkor mindig lokális általánosításokon alapulnak, nem nézik végig, hogy következetesen érvényesek-e. Nagyon sokszor látunk együtt hasonló érdeklődésű embereket, akik hasonló módon reagálnak a dolgokra (persze ennek a hasonlóságnak a sok együtt töltött idő is lehet az oka). De azt is látjuk, hogy egy baráti vagy párkapcsolatban az egyik fél a kezdeményező, a másik az igazodó, az egyik a házias, a másik a forrásteremtő, az egyik nyitott, a másik viszonylag zárt és így tovább. A tudományos pszichológia nem tagadja az ilyen általánosítások meglétét, hanem szisztematikusan igyekszik ellenőrizni őket. Ha hipotézist alkot, valódi tudományos

feltevést az ellentétek és hasonlóságok kapcsolatteremtő erejéről, akkor rendezten, sok ezer emberen, sok tulajdonság tekintetében egyszerre vizsgálja meg ezeket az összefüggéseket. Nem úgy, hogy csak azokat emeli ki a mintából, amelyek megfelelnek a közmondásban rögzített elvárásnak. Egyébként e kérdés szisztematikus vizsgálatából nagyjából az derül ki, hogy vannak olyan alapvető vonások, például a világnézet vagy a pénzzel kapcsolatos attitűd, az értelmi színvonal és a műveltség, amelyek tekintetében hasonló a hasonlóknak örül, míg más vonásokban, például a dominanciában és kezdeményező-készségben, inkább az ellentétek vonzzák egymást.

Az ilyen eltérések a köznapi és a tudományos emberismeret között, amikor a dolog tartalmáról van szó, nem véletlenek és nem esetlegesek. A hasonlóság a tudományos emberismeret és a köznapi emberkép között kimerül a struktúrában, és abban, hogy köznapi világunkban is arra törekszünk, hogy az emberek viselkedését VÉLEKEDÉSeik és vezérlőcsillagaik, az őket irányító VÁGYak segítségével magyarázzuk. Ugyanez igaz a tudományos pszichológiára is. Maga a köznapi ember hajlamos az egyes együtt járásokat kiemelni, és mindig csak a feltételezéseinek megfelelő együtt járásokra figyelni. Ha úgy gondolja, hogy az elv, amely szerint „Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy sem jó!”, igaz, akkor ha vörös embert lát, elvárásainak megfelelően furcsa viselkedést keres nála. Ha megtalálja a furcsa viselkedést, akkor mintegy feljegyzi mentális táblázatában az együtt járást. Ha viszont nem találja a furcsa viselkedést, akkor persze nem fog följegyezni egy mínusz pontot, ugyanakkor azt sem fogja szisztematikusan megnézni, hogy az adott feltűnő viselkedés, például az érzelmi hullámmászra való hajlam, megjelenik-e más hajszínű személyeknél is. Az 1.1 táblázat bemutatja a köznapi, mindennapos naiv pszichológia és a tudományos pszichológia eltérő hozzáállását a viselkedés megfigyelési rendszerességét illetően.

1.1 táblázat A naiv és a tudományos pszichológia megfigyelési helyzete

	<i>Naiv emberkép</i>	<i>Tudományos emberkép</i>
Kiindulás	Vörös: fura	Vörös: fura
Kiinduló megfigyelés	Vörösek és furák	Vörösek és furák
Kontrollmegfigyelés 1	Ritkán	Vörösek és szokványosak
Kontrollmegfigyelés 2	Sosem	Szokványosak vörösek-e?

Ne intézzük el ezt azzal, hogy a különbség az, hogy a hétköznapi emberkép előítéletes. Kétségtől ez így van, de az érdekesség az, hogy maga az előítélet hogyan generalizálódik úgy, hogy mi mindig csak lokális együtt járásokat keresünk, amikor egy viselkedés és valamely más rejtett tulajdonság közötti viszonyt vizsgáljuk a köznapi életben. A tudományos pszichológia viszont nem elégedhet meg csupán a lokális együtt járásokat vizsgálatával, hanem kimerítően kell feltárnia ezeket a viszonyokat.